

Jacek WOJNICKI

Uniwersytet Warszawski

jacekwojncki@uw.edu.pl

PRZYWÓDZTWO POLITYCZNE I SEKRETARZY W OKRESIE REALNEGO SOCJALIZMU

ABSTRACT Political Leadership of the First Secretaries in the Period of Real Socialism

The subject of the analysis is the issue of the political leadership of the leaders of communist parties in the countries of Central and Eastern Europe. Formed and functioning political systems were characterized by an undemocratic and centralized internal character. Although the degree of repressiveness of the system evolved and changed (from the condemnation of crimes and the so-called distortion of Stalinism), the above features characterized the analyzed countries until the end of the 1980s, becoming an inherent element of the power system. In the discussed context, the states of the region in question (except for Yugoslavia after 1948 and Albania after 1961) remained in the so-called In the Soviet sphere of influence, external factors are an important element of leadership, i.e. the degree of dependence (or autonomy) of bloc politicians from the Kremlin and politicians from the leadership of the USSR.

Keywords: real socialism, leadership, communist party, system of power, authoritarianism

Słowa kluczowe: realny socjalizm, przywództwo, partia komunistyczna, system władzy, autorytaryzm

WPROWADZENIE

Przedmiotem analizy będzie zagadnienie przywództwa politycznego liderów partii komunistycznych (zazwyczaj zajmujących fotele I sekretarzy Komitetu Centralnego – choć w niektórych państwach nomenklatura odnosiła się do sekretarza generalnego). Zakres geograficzny badań odnosi się do państw Europy Środkowej i Wschodniej (a więc wszystkich państw demokracji ludowej/socjalistycznych), niezależnie od stopnia zależności od Kremla (a więc pojawia się w komparatystyce przykład zarówno jugosłowiański, jak i albański). Porównania panującego ustroju politycznego, jak też ukształtowanego modelu przywództwa partyjnego odnoszą się również – w ujęciu porównawczym – do kazusu ZSRR (od Józefa Stalina do Michaiła S. Gorbaczowa).

Prezentowana analiza politologiczna obejmuje omówienie czynników zewnętrznych i wewnętrznych kształtujących przywództwo oraz zagadnienie: normy konstytucyjne a realny wymiar bycia liderem partyjnym i państwowym. Podjęto również próby analizy kwestii przywództwa partyjnego w kolejnych państwach realnego socjalizmu. Jednocześnie dokonano porównania ich z modelem przywództwa ukształtowanego w Polsce Ludowej. W analizie zastosowano kilka metod badawczych: analizę historyczno-opisową, prawnoinstytucjonalną oraz metodę komparatystyczną. Hipoteza badawcza ogniskuje się wokół następującej kwestii: czy zmieniające się przesłanki wewnętrzne oraz polityczne w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w okresie 1944-1989 determinowały zmiany występujących tam modeli przywództwa partyjnego (czasami połączonego z przywództwem państwowym)? Główne pytania badawcze odnosiły się do ukazania ewolucji przywództwa politycznego – czy przebiegała ona w sposób linearny? – oraz dotyczyły wskazania na jego zmieniające się uwarunkowania endo- i egzogeniczne – które z nich odgrywały w kwestii przywództwa istotniejszą rolę? Czy zawsze czynnik zewnętrzny (czytaj Kreml) był najważniejszy w kontekście kształtowanego przywództwa partyjnego?

1. CZYNNIKI ZEWNĘTRZNE I WEWNĘTRZNE DECYDUJĄCE O REALNYM WYMIARZE PRZYWÓDZTWA

Analizując kwestie przywództwa politycznego w modelu państwa demokracji ludowej/socjalistycznego, należy uwzględnić czynniki zewnętrzne oraz wewnętrzne, które w znaczący sposób decydowały o realnym wymiarze przywództwa konkretnego polityka. Istotny dla prezentowanej analizy jest czynnik zewnętrzny, polegający na uzależnieniu państw z regionu Europy Środkowej i Wschodniej od decyzji liderów radzieckich. Stopień tego uzależnienia, jak wskazywali badacze, był zróżnicowany – w kontekście relacji polsko-radzieckich Andrzej Skrzypek podkreśla występowanie trzech

modeli – mechanizmy uzależnienia (lata 1944-1956), mechanizmy autonomii (lata 1956-1965) oraz mechanizmy klientelizmu (okres 1965-1989)¹.

Uzależnienie zewnętrzne omawianej grupy państw było bezpośrednio związane z ewolucją systemu władzy występującą w Związku Radzieckim, w tym również panującym na Kremlu liderem partyjnym. Kolejne fazy relacji zewnętrznych wyznacza zatem panowanie Józefa Stalina (lata 1944-1953), krótkotrwałe Gieorgija Malenkowa (kilka miesięcy w 1953 roku), Nikity Chruszczowa (1953-1964), Leonida Breżniewa (1964-1982), dwóch krótkotrwałych liderów w latach 1982-1985 (Jurija Andropowa i Konstantina Czernienki) oraz okres po marcu 1985 roku, symbolizowany przez nazwisko ostatniego radzieckiego lidera Michaiła Gorbaczowa². Jak zauważył anglosaski historyk: *nowe kraje komunistyczne w Europie Wschodniej i w Azji – od Tirany do Phenianu i od Tallina do Szanghaju – miały wiele cech wspólnych. [...] Wzmocniono kontrolę instytucji państwowych poprzez system nomenklatury i ścisłych powiązań pomiędzy partią, rządem, policją i wojskiem. Komunistyczne przywództwo prowadziło wielką politykę i nadzorowało wyznaczanie kadr. W każdym kraju istniała dominująca postać, którą otaczano kultem*³.

Do czynników zewnętrznych należy zaliczyć również panujące stosunki międzynarodowe na kontynencie (okres zimnej wojny oraz odprężenia), uznanie międzynarodowe dla państwa polskiego (oraz innych z omawianego regionu Starego Kontynentu) po 1945 roku⁴.

Z kolei istotnymi przesłankami w analizie występującego przywództwa wydają się czynniki wewnętrzne – wśród nich należy wymienić aspekt polityczny, społeczny, gospodarczy poszczególnych państw. Inaczej wyglądało przywództwo lidera ugrupowania komunistycznego (np. Gomułki) w okresie funkcjonowania quasi-pluralistycznej sceny politycznej i popularności niezależnego stronnictwa w postaci Polskiego Stronnictwa Ludowego (kazus Stanisława Mikołajczyka) czy – bardziej krótkotrwały okres – Stronnictwa Pracy (kazus Karola Popiela)⁵. Podobna sytuacja polityczna występowała na

¹ Zob. A. Skrzypek, *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944-1957*, Pułtusk 2002; tenże, *Mechanizmy autonomii. Stosunki polsko-radzieckie 1956-1965*, Pułtusk–Warszawa 2005; tenże, *Mechanizmy klientelizmu. Stosunki polsko-radzieckie 1965-1989*, Pułtusk–Warszawa 2008.

² Zob. R. Pichoja, *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945-1991*, przeł. M. Głuszkowski, P. Zemsał, Warszawa 2011; M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego od 1917 roku do naszych czasów*, przeł. A. Mietkowski, Londyn 1988; D. Wołkogonow, *Siedmiu wodzów*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 1999 oraz J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001.

³ Zob. R. Service, *Towarzysze. Komunizm od początku do upadku. Historia zbrodniczej ideologii*, przeł. H. Szczerkowska, Kraków 2008, s. 357.

⁴ Zob. S. Parzymies, *Stosunki międzynarodowe w Europie 1945-2004*, Warszawa 2004; P. Calvocoressi, *Polityka międzynarodowa po 1945 roku*, przeł. W. Bolimowska-Garwacka, Warszawa 2010; J. Holzer, *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012; J. Kukułka, *Historia współczesnych stosunków międzynarodowych 1945-2000*, Warszawa 2007; K. Pleszakow, W. Zubok, *Zimna wojna zza kulis Kremla. Od Stalina do Chruszczowa*, przeł. M. Koraszewska, Warszawa 1999; H. Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej 1944-1948*, Warszawa 1999.

⁵ Zob. K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948*, Poznań 1990; J. Wrona, *System partyjny w Polsce 1944-1950*, Lublin 1995; R. Buczek, *Stanisław Mikołajczyk*, t. 1-2, Toronto 1996; W. Buja, *Historia Stronnictwa Pracy 1937-1946-1950*, Warszawa 1988.

Węgrzech do lata 1947 roku czy w Czechosłowacji do lutego 1948 roku. W przypadku polskim należy wspomnieć o znaczącej, a momentami dominującej roli w życiu społeczno-politycznym Prymasa Stefana kardynała Wyszyńskiego czy w mniejszym stopniu przez jego następcę – Józefa kardynała Glempa⁶. Od czasu powstania niezależnych związków zawodowych – w postaci ruchu solidarnościowego – należy podkreślić przywództwo ich ówczesnego lidera – Lecha Wałęsy. Zostało ono w sposób symboliczny wzmocnione po przyznaniu mu – i całemu ruchowi zepchniętemu do działalności nielegalnej po 13 grudnia 1981 roku – Pokojowej Nagrody Nobla⁷. W przypadku kolejnych przywódców partyjnych należy wspomnieć o sytuacji społeczno-politycznej, w jakiej działali – czy zaistniały wówczas sytuacje kryzysowe (kazus „polskich miesięcy”, powstania berlińskiego z 1953 roku, węgierskiego powstania ludowego z 1956 roku, Praskiej Wiosny z 1968 roku), czy utrzymywała się stabilizacja i konsolidacja obozu władzy⁸. Jednocześnie należy zwrócić uwagę na kontekst kształtowania się elity władzy, np. w jakich okolicznościach lider partyjny doszedł do władzy, czy i jak udało mu się przeprowadzić proces konsolidacji władzy. Kazus Malenkowa w ZSRR, Gerő i Nagya w 1956 roku czy Dubčeka w 1968 roku stanowią przykłady nieudanej konsolidacji władzy, a w Polsce – odpowiednio Ochab w 1956 roku czy Kania w 1981 roku⁹. Jeszcze inaczej należy interpretować kazus Gomułki z jesieni 1948 roku, gdy utracił on kontrolę nad kierownictwem PPR¹⁰.

2. NORMY KONSTITUCYJNE A REALNE INSTYTUCJE WŁADZY POLITYCZNEJ W PAŃSTWIE SOCJALISTYCZNYM

Państwa socjalistyczne (definiowane tak od lat 60.), a uprzednio – demokracji ludowej były zróżnicowanymi przykładami modeli niedemokratycznych, o zdywersyfikowanym stopniu represyjności wobec społeczeństwa. Ład konstytucyjny nie stanowił

⁶ Zob. A. Micewski, *Kardynał Wyszyński. Prymas i mąż stanu*, Paryż 1982; J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003; M. Kindziuk, *Kardynał Józef Glemp. Ostatni taki prymas*, Warszawa 2010.

⁷ Zob. T. Biernat, *Józef Piłsudski – Lech Wałęsa. Paradoks charyzmatycznego przywództwa*, Toruń 2000.

⁸ Zob. J. Eisler, „Polskie miesiące”, czyli kryzys(y) w PRL, Warszawa 2008; A.A. Paczkowski, *Strajki, bunt, manifestacje jako „polska droga” przez socjalizm*, Poznań 2003; A. Dudek, T. Marszałkowski, *Walki uliczne w PRL 1956-1989*, Kraków 1999. Por. H. Przybylski, *Przełomy polityczne w Polsce Ludowej. Doświadczenia z lat 1956-1981*, Warszawa 1986.

⁹ Zob. J. Tomaszewski, *Europa Środkowo-Wschodnia 1944-1968. Powstanie, ewolucja i kryzys realnego socjalizmu*, Warszawa 1992; Z. Brzeziński, *Jedność czy konflikty*, Londyn 1964; F. Fejtő, *Europa Wschodnia po śmierci Stalina. Historia krajów demokracji ludowej 1953-1973*, Wrocław 1988 (wydanie podziemne).

¹⁰ Zob. N. Bethell, *Gomułka. His Poland and his Communism*, London 1969; A. Prażmowska, *Władysław Gomułka*, Warszawa 2016; P. Lipiński, *Gomułka. Władzy nie oddamy*, Wołowiec 2019; P. Gajdziński, *Gomułka. Dyktatura ciemniaków*, Poznań 2017; R. Spalek, *Komuniści przeciw komunistom. Poszukiwanie wroga wewnętrznego w kierownictwie partii komunistycznej w Polsce w latach 1948-1956*, Warszawa-Poznań 2014.

jednocześnie podstawy realnego funkcjonowania systemu politycznego danego organizmu państwowego. Szczególnym wyrazem powyższego dysonansu ustrojowego był fakt pomijania – do pewnego okresu – kwestii konstytucjonalizacji „kierowniczej funkcji ugrupowania komunistycznego”, zarówno w państwie, jak i społeczeństwie. Warto w tym miejscu odwołać się do opinii historyka najnowszych dziejów politycznych: *od początku komunistom udało się zbudować taki system, w którym przy pozorach zachowania procedur demokratycznych można było realizować zasadę sprawowania władzy przez jedną hegemoniczną partię (PPR), kontrolującą całokształt życia państwowego oraz zachowującą pozycję dominującą wśród innych partii i stronnictw politycznych*¹¹. Pośrednim odzwierciedleniem pozycji partii komunistycznej była rola zajmowana w systemie politycznym przez kierownika ogólnokrajowych struktur partyjnych. Jednocześnie trafna wydaje się opinia konstytucjonalisty Tadeusza Mołdawy odnośnie do kształtowania podstaw ustrojowych Polski Ludowej: *władze państwa działały w nowym układzie partyjno-politycznym, ukształtowanym w początkowym okresie totalitaryzmu w latach 1948-1950. Kierowniczą rolę publicznie deklarowaną i uznawaną przez innych uczestników tego układu, sprawowała Polska Zjednoczona Partia Robotnicza. Wpływało to nie tylko na rozwiązania konstytucyjne, lecz także na rzeczywisty kształt relacji między organami państwowymi, zwłaszcza między Sejmem a rządem, a przede wszystkim na mechanizm podejmowania decyzji politycznych*¹². Podobnie sytuacja kształtowała się w innych państwach demokracji ludowej.

Zgodnie z regulacjami konstytucyjnymi państw socjalistycznych najwyższym organem władzy państwowej był parlament (Sejm PRL, Izba Ludowa NRD, Zgromadzenie Narodowe, a po 1969 roku – Zgromadzenie Federalne CSRS, Wielkie Zgromadzenie Narodowe w Rumunii, Zgromadzenie Ludowe w Bułgarii, Zgromadzenie Krajowe na Węgrzech czy Rada Najwyższa ZSRR)¹³. Istotnym organem władzy państwowej był również prezydent w państwach, gdzie występowała wspomniana instytucja polityczno-ustrojowa. Były to np. Jugosławia od 1953 do 1980 roku, Czechosłowacja – przez cały okres rządów komunistycznych od lutego 1948 do listopada 1989 roku czy Rumunia od 1974 do 1989 roku. Instytucja prezydenta występowała również w NRD od 1949 do 1960 roku, na Węgrzech od 1946 do 1949 czy w Polsce od 1944 do 1952 roku – mowa o okresie rządów komunistycznych¹⁴. Z kolei organem zarządzającym w strukturze administracji państwowej była Rada Ministrów (ZSRR, Polska, Bułgaria, NRD, Węgry), Rząd (Czechosłowacja, Rumunia) czy Związkowa Rada Wykonawcza (od 1953 roku w Jugosławii). Należy wskazać w tym miejscu naszej analizy

¹¹ Zob. A.L. Sowa, *Historia polityczna Polski 1944-1991*, Kraków 2011, s. 26.

¹² Zob. T. Mołdawa, *Konstytucyjne podstawy ustroju Polski Ludowej*, [w:] *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy*, red. K. Rokicki, R. Spalek, Warszawa 2011, s. 15.

¹³ Zob. *Nowe konstytucje państw europejskich*, red. L. Gelberg, Warszawa 1949 oraz *Konstytucje europejskich państw socjalistycznych*, red. A. Burda, Wrocław 1967.

¹⁴ Zob. T. Szymczak, *Ewolucja instytucji prezydenta w socjalistycznym prawie państwowym*, Łódź 1976; tenże, *Ustrój socjalistycznych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, Łódź 1963; M. Bankowicz, *Transformacja konstytucyjnych systemów władzy państwowej w Europie Środkowej*, Kraków 2010.

politologicznej, że rola premiera w strukturze władzy państwowej rosła, gdy urząd ten sprawował jednocześnie lider partyjny¹⁵.

Najważniejszym politykiem w warunkach państwa demokracji ludowej/socjalistycznego był lider partii komunistycznej. Jak zauważył Jerzy Tomaszewski: *centralizacja aparatu władzy prowadziła do umocnienia pozycji silnego przywódcy, który wzorem Stalina – miał uosabiać mądrość partii. W Albanii był nim Hoxha, w Bułgarii – Czerwenkow, w Rumunii – Gheorghiu-Dej, na Węgrzech – Rakosi, w Czechosłowacji – Gottwald*¹⁶. W celu kumulacji władzy państwowej w jednej ręce i uporządkowania (pośrednio) struktury władzy w państwie wprowadzano (naśladując w tym zakresie rozwiązania radzieckie) model łączenia funkcji lidera partii oraz szefa rządu, a w późniejszym okresie – lidera partii i szefa państwa (albo w postaci przewodniczącego kolegiального organu – typu Rady Państwa w Polsce, od 1960 roku w NRD, w latach 1955-1974 w Rumunii czy od 1971 roku w Bułgarii, albo prezydenta – kasus Josipa Broza-Tity, Nicolae Ceaușescu, Bolesława Bieruta czy Michaiła Gorbaczowa w końcowym okresie istnienia ZSRR od marca 1990 do sierpnia 1991 roku).

3. KOMPARATYSTYKA PRZYWÓDZTWA POSZCZEGÓLNYCH LIDERÓW PARTYJNYCH

Przywództwo polityczne poszczególnych liderów partyjnych w omawianym regionie Europy można zakwalifikować do zróżnicowanych modeli¹⁷.

Jerzy Sielski na podstawie zasięgu wpływu politycznego sugerował wyróżnienie czterech typów przywództwa: 1) grupowy (posiada wpływ w partii, grupie rewolucyjnej, grupie reformatorskiej czy wojsku); 2) państwowy; 3) narodu; 4) duchowy¹⁸. Z liderów partyjnych przywódcą narodu – w krótkim przynajmniej czasie – stał się Gomułka (po Październiku 1956 roku w wyniku jego twardej postawy wobec żądań radzieckich oraz zgody na utrzymanie indywidualnych gospodarstw rolnych zamiast PGR-ów). O status przywódcy narodowego starał się również – choć nieskutecznie – E. Gierek po objęciu władzy w Grudniu 1970 roku (decyzja o odbudowie Zamku Królewskiego w Warszawie, częstsze odwoływanie się do tradycji państwa polskiego – np. oficjalne obchody 60-lecia Odrodzenia Państwa Polskiego w listopadzie 1978 roku, łącznie z hasłem propagandowym o „jedności moralno-politycznej narodu”). Status przywódcy narodu po zerwaniu relacji z Kremlen stał się udziałem J. Broza-Tity, w tym przypadku ważną

¹⁵ Kasus J.W. Stalina w latach 1941-1953, N.S. Chruszczowa w latach 1958-1964, M. Rákosi w latach 1952-1953, G. Dymitrowa w latach 1946-1949, W. Czerwenkowa w latach 1950-1954, Todora Żiwkova w latach 1962-1971, J. Kádára nawet dwukrotnie – w latach 1956-1958 oraz 1961-1965, Gh. Deja w latach 1952-1954, J. Broza-Tity w latach 1943-1963 oraz E. Hoxhy w latach 1944-1954.

¹⁶ Zob. J. Tomaszewski, *Europa Środkowo-Wschodnia 1944-1968...*, s. 177.

¹⁷ Por. *Elity polityczne w Polsce*, red. K. Pałeczki, Warszawa 1992 oraz J. Tarkowski, *Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym*, Warszawa 1994.

¹⁸ Zob. J. Sielski, *Typologia podmiotów polityki ze względu na zasięg wpływu*, [w:] *Partie polityczne – przywództwo partyjne*, red. J. Sielski, M. Czerwiński, Toruń 2008, s. 14.

rolę odgrywała symbolika walk narodowowyzwoleńczych w czasie II wojny światowej. Podobnie w przypadku Gh. Deja po zadeklarowaniu wycofania wojsk radzieckich z Rumunii w 1958 roku i częściowym otwarciu się na Europę Zachodnią (szczególnie Francję) oraz N. Ceaușescu po zbojkotowaniu interwencji armii Układu Warszawskiego na Czechosłowacji. Liderzy polityczni próbowali sygnalizować wówczas publicznie, iż przedkładają interes narodu nad interes partii, i głosili ideologiczne hasła kształtujące ówczesny system społeczno-polityczny.

Przywództwo polityczne charakteryzuje kilka elementów. Zgodnie z anglosaskimi badaniami można wyróżnić następujące: 1) osobowość i rodowód lidera; 2) charakter grupy i pojedynczych sympatyków, którym lider przewodzi; 3) natura więzi, która łączy lidera i jego zwolenników; 4) kontekst, będący szerszym układem społecznym; 5) efekty konkretnych interakcji między liderem a podporządkowaną mu grupą¹⁹.

Wymienia się również typ przywództwa transakcyjnego, opartego na wymianie usług oraz udzielanego poparcia. Lider polityczny nakłania w nim swoich zwolenników do postępowania zgodnie z jego wolą, w zamian za określone korzyści, np. materialne²⁰. Do powyższego modelu przywództwa należał kazus „gulaszowego socjalizmu” Jánosa Kádára, tzn. programu społeczno-politycznego zadeklarowanego przez węgierskiego lidera w połowie lat 60., czy polski tzw. bigosowy socjalizm zadekretowany przez Edwarda Gierka na początku lat 70., wzorując się bezpośrednio na węgierskim przykładzie.

Maciej Hartliński ze względu na kryterium strukturalne wyróżnia dwa modele przywództwa: 1) przywództwo formalne; 2) przywództwo nieformalne. To pierwsze występuje, gdy przywódca piastuje formalne stanowisko w ukształtowanych strukturach władzy. Drugie natomiast wówczas, kiedy dana grupa nie zdołała wykrystalizować sformalizowanej struktury (np. w postaci dokumentu regulującego strukturę organizacji politycznej)²¹. Przywództwo polityczne może zaistnieć również w sytuacji, gdy dana partia polityczna nie ma jeszcze określonej formalnie hierarchii bądź takowa jest dopiero w fazie kształtowania się. Nie zmienia to jednak faktu, że ma wykrystalizowanego przywódcę, którego pozycja jest niezachwiana oraz jednoznaczna (początki PPR w czasie II wojny światowej, pierwsze miesiące funkcjonowania partii komunistycznej po II wojnie światowej w Bułgarii, na Węgrzech, w Rumunii). Statuty partyjne definiowały nie dość wyraźnie i precyzyjnie pozycję lidera partii komunistycznej. Najwyższą władzą partii był zjazd, a w okresie między zjazdami – Komitet Centralny, który „kierował całokształtem pracy partii”. Jak trafnie konkludował badacz ustroju komunistycznego Jakub Karpiński: *partią nie rządzi Komitet Centralny, choćby dlatego, że zbiera się rzadko. KC to nazwa gmachu, w którym decyzyje podejmuje Biuro Polityczne, sekretariat Komitetu Centralnego i aktyw mianowany (w tym kierowników wydziałów).* [...] *Czasami*

¹⁹ Zob. M.G. Hermann, *Elementy przywództwa*, przeł. J. Szczupaczyński, [w:] *Władza i społeczeństwo*, t. 2, oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1998, s. 298.

²⁰ Por. K. Zuba, *Przywództwo w teorii nauk politycznych*, [w:] *Przywództwo polityczne. Teorie i rzeczywistość*, red. L. Rubisz, K. Zuba, Toruń 2004, s. 11-16.

²¹ Zob. M. Hartliński, *Przywództwo polityczne. Wprowadzenie*, Olsztyn 2012, s. 74.

*mówi się też, że przywódca partii podejmował najistotniejsze decyzje sam lub też działały jakieś zespoły kierownicze nieznane ani prawu państwowemu, ani statutowi partii, i to one podejmują decyzje w najistotniejszych sprawach*²².

Interesujący wydaje się w przedmiotowym zakresie kasus W. Gomułki, i to dwukrotnie – w okresie od 1944 do czerwca 1948 roku oraz latem i wczesną jesienią 1956 roku. W pierwszym okresie polityk był tylko wicepremierem i ministrem ziem odzyskanych, a realną władzę polityczną miał większą od swojego zwierzchnika – szefa rządu – kolejno Edwarda Osóbki-Morawskiego oraz Józefa Cyrankiewicza. Z kolei w drugim okresie przymierzany był do stanowiska I sekretarza KC (objął je ostatecznie 21 października tego roku), a autorytet osobisty czerpał z okresu internowania oraz przeciwstawienia się grupie stalinowskiej w kierownictwie PPR w 1948 roku. Należy w tym miejscu odwołać się do opinii Andrzeja Werblana – zarówno historyka, jak i działacza partyjnego: *Stalin zapewne grał na dwóch fortepianach. Zakładał, że Gomułka będzie zdobywał wpływy, a Bierut będzie go pilnował. On lubił mieć dwóch, na wszelki wypadek. Więc jak doszło do konfliktu z Gomułką, to Bierut był naturalnym kandydatem na następcę. A poza tym, rzeczywiście uchodził za męża zaufania towarzyszy radzieckich*²³.

W tym kontekście należy wspomnieć o modelu przywództwa labilnego, przywołanym przez Przemysława Żukiewicza²⁴ w jego badaniach. Z analizowanego regionu Europy kilku polityków osiągnęło sukces mierzony powrotem do władzy w okresie rządów komunistycznych. Warto przypomnieć, że model władzy politycznej wypracowany w ZSRR i przeniesiony do innych państw zakładał, iż po swoim upadku polityk nie ma szans na powrót na Olimp, czyli do sprawowania najwyższych urzędów partyjnych oraz państwowych. Oprócz przywołanego już tow. Wiesława udało się takie przedsięwzięcie także Imre Nagyowi (był szefem rządu w latach 1953-1955, a potem został ponownie premierem w okresie powstania ludowego na Węgrzech w październiku 1956 roku). Do najwyższych urzędów doszli również politycy oficjalnie potępieni oraz skrytykowani (w pewnym okresie) za swoją dotychczasową działalność (J. Kádár pod koniec lat 40. czy G. Husák w okresie stalinizmu). Szczególnym przypadkiem jest kasus A. Dubčeka, który był liderem Praskiej Wiosny, a po interwencji pięciu armii Układu Warszawskiego został wyeliminowany z życia politycznego. Do aktywnej polityki powrócił po aksamitnej rewolucji, był znaczącym kandydatem na urząd prezydenta Czechosłowacji, a ostatecznie został przewodniczącym parlamentu federalnego (grudzień 1989-lipiec 1992)²⁵.

Z kolei Jerzy Wiatr wymienia typy przywódców konserwatystów (w kontekście podejścia do funkcjonującego systemu społeczno-politycznego) oraz reformatorów (dążących do ograniczonej lub gruntownej zmiany ustroju lub częściowej demokratyzacji).

²² Zob. J. Karpiński, *Ustrój komunistyczny w Polsce*, Londyn 1985, s. 26.

²³ Zob. Modzelewski – Werblan, *Polska Ludowa. Rozmawia Robert Walenciak*, Warszawa 2017, s. 58.

²⁴ Zob. P. Żukiewicz, *Przywództwo labilne. Mechanizm powrotu do władzy w świetle teorii przywództwa politycznego*, Wrocław-Poznań 2012, s. 20-72.

²⁵ Zob. A. Dubček, *Nadzieja umrze ostatnia. Ze wspomnień*, przeł. P. Godlewski, Warszawa 1995.

W drugiej grupie liderów partyjnych J. Wiatr wymienia – I. Nagya z Węgier, A. Dubčeka z Czechosłowacji, M. Gorbaczowa z ZSRR oraz dwóch polskich liderów – Władysława Gomułkę (z okresu po 1956 roku) i Wojciecha Jaruzelskiego (z okresu po 1986 roku)²⁶. Główny element typologii przywództwa u J. Wiatra bazuje na wyróżnieniu z jednej strony przywódców ideologicznych i pragmatycznych, a z drugiej – demokratów i autokratów²⁷. Elementy pragmatyczne można wyróżnić u marszałka Tity (kazus Jugosławii), Kádára (szczególnie po 1962 roku – rozpoczęto wówczas politykę tzw. gulaszowego socjalizmu)²⁸. W tym modelu mieszczą się również polscy liderzy z okresu PRL po 1956 roku – W. Gomułka, E. Gierek czy W. Jaruzelski²⁹.

Natomiast Zbigniew Brzeziński wyróżnia model przywódców kształtujących odmienny system społeczno-polityczny (czasem zmiany dotyczyły również pewnych kwestii ekonomicznych), różniący się od wzorca uformowanego w Związku Radzieckim po 1922 roku. Państwa Europy Środkowej i Wschodniej dołączyły do grupy państw demokracji ludowej po 1944/1945 roku, a więc w innych uwarunkowaniach społeczno-politycznych i geopolitycznych niż ZSRR. Odmienne modele ustroju socjalistycznego próbowali kształtować politycy jugosłowiańscy związani z J. Brozem-Titą po 1950 roku, politycy rumuńscy związani z Gh. Gheorghiu-Dejem (po 1955 roku) i N. Ceaușescu (lata 1961-1974), albańscy związani z E. Hoxhą (po 1961 roku) czy polscy komuniści skupieni wokół W. Gomułki (szczególnie po 1956 roku)³⁰.

Specyficznym elementem kwestii przywództwa politycznego był brak możliwości jego kontroli i – w rezultacie – legalnej alternacji władzy. Lider pozostawał na urzędzie do śmierci (B. Bierut w 1956 roku, Gh. Dej w 1965 roku, J.W. Stalin w 1953 roku, J. Broz-Tito w 1980 roku, L.I. Breżniew w 1982 roku, J.W. Andropow w 1984 roku, E. Hoxha w 1985 roku czy K.U. Czernienko w 1985 roku) lub emerytury w przypadku załamania porządku społeczno-politycznego (Węgry dwukrotnie – lipiec i październik – w 1956 roku, Czechosłowacja w 1968 roku czy Polska trzykrotnie – w 1956, 1970 oraz 1980 roku)³¹. Dobrowolna rezygnacja należała w analizowanym systemie władzy do wyjątków (E. Ochab, J. Tejcma, A. Rapacki, F. Szlachcic). Drugim występującym scenariuszem było zawiązanie spisku w elicie władzy w celu wyeliminowania dotychczasowego lidera partyjnego (N.S. Chruszczow w 1964 roku, W. Ulbricht w 1971 roku, I. Nagy w 1955 roku oraz W. Czerwinkow w 1956 roku)³². Jak pisał biograf Chruszczowa, anglosaski historyk: *świat dowiedział się o dymisji Chruszczowa dopiero dwa dni po fakcie. Pogłoska rozeszła się*

²⁶ Zob. J. Wiatr, *Socjologia wielkiej przemiany*, Warszawa 1999, s. 28.

²⁷ Zob. J. Wiatr, *Przywództwo polityczne – studium politologiczne*, Łódź 2011, s. 45-47.

²⁸ Por. R. Gough, *A Good Comrade. János Kádár. Communism and Hungary*, London 2006.

²⁹ Por. J. Maćków, *Communism and Its Transformation in Europe and Russia*, Warszawa 2021.

³⁰ Zob. Z. Brzeziński, *Jedność czy konflikty...* Por. *Communism in Eastern Europe*, red. T. Rakowska-Harmstone, Bloomington-London 1979.

³¹ Por. *Communism in Eastern Europe...*

³² Zob. J. Tomaszewski, *Europa Środkowo-Wschodnia 1944-1968...*; F. Fejtő, *Europa Wschodnia po śmierci Stalina...*

wcześniej, zwłaszcza że media z dnia na dzień przestały o nim mówić, ale na oficjalną wiadomość na łamach „Prawdy” trzeba było poczekać do 16 października³³.

4. MIEJSCE POLSKI NA TLE INNYCH PAŃSTW EUROPY ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ

W okresie funkcjonowania Polski Ludowej (czyli lata 1944-1989) wyróżnia się zazwyczaj cztery główne epoki związane z dziejami politycznymi, utożsamiane z kolejnymi przywódcami partyjnymi. Byli to kolejno – Bolesław Bierut, Władysław Gomułka, Edward Gierek oraz Wojciech Jaruzelski. Władysława Gomułkę wymienia się jako lidera formującej się nowej rzeczywistości społeczno-politycznej (okres 1944-1948). Z kolei jako przywódców przejściowych wymienia się Edwarda Ochaba (marzec-październik 1956 roku) oraz Stanisława Kanię (wrzesień 1980-październik 1981). Specyficznym rodzajem przywódcy przejściowego był natomiast Mieczysław F. Rakowski, lider partii oddającej władzę, pozostającej w stanie rozpadu po porażce wyborczej w czerwcu 1989 roku, a przed ostatnim kongresem (w styczniu 1990 roku)³⁴. Jak opisuje jego biograf: *na dobrą sprawę sporo jest racji w stwierdzeniu, że czas Rakowskiego przyszedł za późno. Choć na swoich sztandarach miał wolny rynek, konkurencję i otwarcie na Zachód, to gdy spojrzeć w przybliżeniu, jego koncepcje zmian politycznych w końcu lat osiemdziesiątych trąciły już myszką*³⁵.

Specyfiką Polski Ludowej była nadzwyczajna – jak na funkcjonujący system niedemokratyczny – niestabilność społeczno-polityczna. Czterokrotnie dochodziło do załamania funkcjonującego systemu społeczno-politycznego, nie tylko układu władzy: Październik 1956, Grudzień 1970, Sierpień 1980, koniec PRL (1988/1989). Do powyższych kazusów trzeba zaliczyć mniejsze kryzysy w Marcu 1968 czy w Czerwcu 1976 roku. Strajki (ważne ze względu zarówno na ideologiczną, jak i praktyczną rolę wielkoprzemysłowej klasy robotniczej w PRL) oraz dojrzewające bunty zróżnicowanych grup społecznych (inteligencja, młodzież, klasa robotnicza) powodowały przetasowania w elitach władzy partyjnej i rządowej³⁶. Jedynie zmiana lidera partii robotniczej latem 1948 roku nie była wywołana falą narastającego niezadowolenia społecznego, tylko konfliktem w ścisłym kierownictwie PPR (postrzeganiem wzorca radzieckiego jako nieomylnego dogmatu oraz przykładu do wiernego naśladowania w życiu społeczno-politycznym)³⁷. Warto w tym miejscu przywołać słowa polskiego historyka: *w trakcie sterowanej przez Kreml akcji tworzenia w Polsce monopolistycznej*

³³ Zob. W. Taubman, *Chruszczow. Człowiek i epoka*, przeł. Ł. Witczak, Wrocław 2012, s. 695.

³⁴ Zob. M. Przeperski, *Mieczysław F. Rakowski. Biografia polityczna*, Warszawa 2021, s. 360-375.

³⁵ *Tamże*, s. 391.

³⁶ Por. J. Karpiński, *Polska po przejściach*, Lublin 2003 oraz M. Łatyński, *Nie paść na kolana. Szkice o polskiej polityce lat powojennych*, Wrocław 2002.

³⁷ Por. R. Spałek, *Na licencji Moskwy. Wokół Gomułki, Bermiana i innych (1943-1970)*, Warszawa 2020 oraz A. Werblan, *Stalinizm w Polsce*, Warszawa 2009.

partii stalinowskiej istotne zmiany zachodziły też w PPR. Ujawniły się pewne różnice ideologiczne³⁸.

Wpływało to w znaczącym stopniu na długość sprawowania przywództwa politycznego przez kolejnych liderów. Najdłużej pozostawał przy władzy W. Gomułka (cztery lata do 1948 roku oraz 14 lat i dwa miesiące pomiędzy 1956 a 1970 rokiem). Drugi pod względem stażu lider partyjny Edward Gierk kierował Polską Ludową przez 9 lat i 9 miesięcy (niecała „Przerwana Dekada”). Trzeci był z kolei Wojciech Jaruzelski (prawie osiem lat do wyboru na prezydenta), a czwarty – Bolesław Bierut (ponad 7 lat i 8 miesięcy). Z przywódców przejściowych Polski Ludowej należy odwołać się do Stanisława Kani (13 miesięcy na przełomie 1980 i 1981 roku) oraz Edwarda Ochaba (7 miesięcy w burzliwym 1956 roku)³⁹. Dokonując porównania z alternacją władzy w systemie demokratycznym, polski historyk trafnie konkluduje: *na tym tle, na zasadzie kontrastu, szczególnie dobrze uwidacznia się specyfika zmiany na stanowisku I sekretarza KC PPR i PZPR. Choć wymiana rządzącej ekipy pociągała za sobą o wiele donioślejsze konsekwencje w państwie komunistycznym niż w demokracji parlamentarnej – uszak przywódca partii sprawuje, przynajmniej w teorii, nieograniczoną kontrolę nad życiem kraju – zjawisko sukcesji stanowiło jedno z ważniejszych tabu realnego socjalizmu*⁴⁰.

Na tym tle przywództwo polityczne w innych państwach realnego socjalizmu wydaje się o wiele trwalszym zjawiskiem. I tak J. Stalin kierował państwem radzieckim prawie 29 lat, L.I. Breżniew ponad 18 lat, w przypadku NRD po 18 lat kierowali partią komunistyczną zarówno W. Ulbricht, jak i E. Honecker, w przypadku Czechosłowacji – 15 lat sprawował najwyższe urzędy partyjne A. Zápotocký, a ponad 18 lat G. Husák. Rekordzistami w zakresie długości stażu bycia liderem byli natomiast politycy bałkańscy: J. Tito – 35 lat, E. Hoxha – 41 lat, a T. Žiwković – 35 lat. W Rumunii obaj liderzy sprawowali najwyższe władze partyjne po ponad 20 lat – Gh. Dej (do marca 1965), a następnie ćwierćwiecze związane było z dyktaturą N. Ceaușescu (aż do rewolucji grudniowej w 1989 roku). Z kolei na Węgrzech swoistym rekordzistą był János Kádár, rządzący partią i państwem od interwencji radzieckiej w listopadzie 1956 roku aż do początku wewnętrznych przemian wiosną 1989 roku⁴¹. Dokonując porównania między przywołanymi państwami a PRL, należy wskazać, że marszałek Tito zaczynał swoje długoletnie rządy podczas kształtowania się w Polsce systemu tzw. pierwszego Gomułka, a umierał pod koniec rządów E. Gierka⁴². Z kolei albański dyktator przetrwał na urzędzie jeszcze dłużej – bo do połowy rządów W. Jaruzelskiego (kwiecień 1985 roku). Natomiast J. Kádár doszedł do władzy razem z W. Gomułką, a przetrwał

³⁸ Zob. W. Roszkowski (A. Albert), *Historia Polski 1914-1990*, Warszawa 1991, s. 153.

³⁹ Zob. J. Wagner, *Sternicy*, Warszawa 1995 oraz P. Osęka, „Nie wybierać na żywioł”. *Model zmiany na stanowisku I sekretarza KC PZPR*, [w:] PRL. *Trwanie i zmiana*, red. D. Stola, M. Zaremba, Warszawa 2003, s. 19-37.

⁴⁰ Zob. P. Osęka, „Nie wybierać na żywioł”..., s. 20.

⁴¹ Zob. J. Holzer, *Komunizm w Europie. Dzieje ruchu i systemu władzy*, Warszawa 2000 oraz G. Schöpfung, *Politics in Eastern Europe 1945-1992*, Oxford–Cambridge 1998.

⁴² Zob. K. Čavoški, *Tito. Tehnologija vlasti*, Beograd 1990.

okres E. Gierka, S. Kani aż praktycznie do końca rządów W. Jaruzelskiego (na stanowisku lidera partii).

Liderem partyjnym i państwowym doby stalinizmu był Bolesław Bierut. Jak pisali polscy historycy: *od czasu wyeliminowania Gomułki, centralną pozycję zajmował Bolesław Bierut, piastujący funkcję Przewodniczącego KC, Prezydenta (do 1952 roku) oraz premiera (1952-54). Jego osoba otoczona była oficjalnym kultem, którego rozmiary przewyższały jedynie hołdy składane Stalinowi*⁴³. Należy pamiętać, że okres jego panowania przypadł na czas największego podporządkowania Polski ZSRR i bezpośrednio Stalinowi⁴⁴.

Hasłem związanym z przywództwem W. Gomułki (*de facto* występującym dwukrotnie) była tzw. polska droga do socjalizmu, a więc zachowanie elementów tradycyjnego rolnictwa, pewnych swobód w kulturze i nauce, utrzymywanie związków z Zachodem i jego kulturą, nauką oraz zachowanie pewnego stopnia niezależności od Kremla. Gomułka pozostawał szczerym i dogmatycznym komunistą, ale uważał, że polska partia nie może bezmyślnie kopiować wszystkich rozwiązań radzieckich, jak również tych pochodzących z innych państw demokracji ludowej. Jak pisze Andrzej Friszke: *mimo względnego umiaru postulowanych przez Gomułkę zmian stylistyka przemówienia, silne akcentowanie potrzeby suwerenności państwa, ostra krytyka stalinizmu i związanego z nim bezprawia niezwykle silnie oddziaływały na społeczeństwo. Autorytet Gomułki dodatkowo wzmocniła wygrana konfrontacja z Chruszczowem, która była symbolem powracania Polski do większej suwerenności*⁴⁵. Zarazem W. Gomułka był przykładem autokratycznego lidera politycznego, decyzje podejmował często sam, dopiero po fakcie informował o nich ważny organ partyjny, jakim miało być zgodnie z regulacjami statutowymi Biuro Polityczne. Do jego najbliższych współpracowników należeli Zenon Kliszko (osoba nr 2 w ówczesnym kierownictwie), a w sprawach gospodarczych (od 1963 roku) Bolesław Jaszcuk⁴⁶.

W kontekście przywództwa kolejnego lidera – Edwarda Gierka – należy odwołać się do opinii jego biografa: *przez pierwsze lata Gierek uchodził w centralnym aparacie PZPR za parweniusza. Uważany jest za przejściowego „wodza”, kogoś na wzór Ochaba, który ma przeprowadzić partię i Polskę przez Morze Czerwone, a później wrócić na prowincję. Jeśli w tym okresie partyjny aparat orientował się na nową ekipę, to pożądanym okiem spoglądał raczej na dobrze mu znanego Piotra Jaroszewicza*⁴⁷. Uwaga powyższa wskazuje, że E. Gierek nie był bezapelacyjnym faworytem aparatu władzy, a doszedł do władzy w wyniku pewnego korzystnego przetasowania w dotychczasowej elicie, podobnie jak w marcu 1965 roku po śmierci swojego poprzednika, Gh. Deja, rumuński lider N. Ceaușescu.

⁴³ Zob. A. Dudek, Z. Zblewski, *Utopia nad Wisłą. Historia Peerelu*, Warszawa–Bielsko-Biała 2008, s. 76.

⁴⁴ Por. Z. Jirásek, A. Małkiewicz, *Polska i Czechosłowacja w dobie stalinizmu (1948-1956)*, Warszawa 2005, s. 71-78.

⁴⁵ Zob. A. Friszke, *Polska. Losy państwa i narodu 1939-1989*, Warszawa 2003, s. 225.

⁴⁶ Por. A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 2007 oraz J. Eisler, *Siedmiu wspaniatyh. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014.

⁴⁷ Zob. P. Gajdziński, *Gierek. Człowiek z węgla*, Poznań 2014, s. 157.

Umocnienie pozycji politycznej w obu przypadkach nastąpiło w ciągu kilku kolejnych lat sprawowania najwyższego partyjnego urzędu, co świadczyło o pewnych talentach przywódczych⁴⁸. Należy wspomnieć w tym miejscu, że przywództwo E. Gierka (przynajmniej do Czerwca 1976 roku) było realizowane w duecie z ówczesnym premierem Piotrem Jaroszewiczem, wedle deklarowanej zasady głoszącej, iż „partia kieruje, a rząd rządzi”. Szef rządu uzyskał dość dużą autonomię w zakresie spraw społeczno-gospodarczych, którymi starał się nie zajmować bezpośrednio ówczesny lider partii, kreując się na typ Ojca Narodu. Godzi się odnotować, że podobną strategię przywództwa regionalnego realizował E. Gierek jako wojewódzki sekretarz w Katowicach (1957-1970), działając wówczas w pragmatycznym tandemie z Jerzym Ziętkiem (wojewodą i przewodniczącym WRN)⁴⁹.

Z kolei w przypadku przywództwa ostatniego lidera PRL Wojciecha Jaruzelskiego należy wskazać na częste sięganie po akcenty tradycji narodowej (wprowadzenie oficjalnych obchodów Święta Narodowego 3 Maja, uroczyste obchody 70-lecia odrodzenia w 1988 roku, uroczyste obchody 300-lecia odsieczy wiedeńskiej w 1983 roku, uroczyste obchody 40-lecia powstania warszawskiego w 1984 roku, przywrócenie tradycyjnych czapek żołnierskich, tzw. rogatywek, w styczniu 1982 roku) oraz nawiązywanie do popularności instytucji armii w społeczeństwie polskim⁵⁰.

PODSUMOWANIE

Przedmiotem analizy była kwestia przywództwa politycznego liderów partii komunistycznych w państwach Europy Środkowej i Wschodniej oraz jego ewolucja. Ukształtowane oraz skonsolidowane systemy polityczne charakteryzowały się niedemokratycznym i scentralizowanym charakterem wewnętrznym. Choć stopień represyjności systemu ewoluował i zmieniał się (od potępienia zbrodni i tzw. wypaczeń stalinizmu), powyższe cechy charakteryzowały analizowane państwa aż do końca lat 80., stając się zarazem immanentnym elementem systemu władzy. W kontekście pozostawania państw omawianego regionu (z wyjątkiem Jugosławii po 1948 roku oraz Albanii po 1961 roku) w tzw. radzieckiej strefie wpływów kluczowym elementem przywództwa były przesłanki zewnętrzne – a więc stopień zależności (czy autonomii) polityków komunistycznych od Kremla oraz polityków z kierownictwa ZSRR. Hipoteza badawcza sformułowana na wstępie (czy zmieniające się przesłanki wewnętrzne i polityczne w państwach Europy Środkowej i Wschodniej w okresie 1944-1989 determinowały zmiany występujących modeli przywództwa partyjnego, czasami połączonego z przywództwem państwowym) została zweryfikowana pozytywnie. Jednakże z powodu silnego uzależnienia

⁴⁸ Zob. A. Burakowski, *Geniusz Karpat. Dyktatura Nicolae Ceaușescu 1965-1989*, Warszawa 2008, s. 54-65 oraz P. Câmpeanu, *Ceaușescu. Lata odliczane wstecz*, przeł. H. Mirska-Lasota, Warszawa 2003, s. 443-464.

⁴⁹ Zob. J. Rolicki, *Edward Gierek. Życie i narodziny legendy*, Warszawa 2002.

⁵⁰ Zob. P. Kowal, M. Cieślak, *Jaruzelski. Życie paradoksalne*, Kraków 2015 oraz M. Jeziński, *Język przemówień politycznych generała Wojciecha Jaruzelskiego w okresie stanu wojennego*, Toruń 2009.

od centrum decyzyjnego położonego na Kremlu (z wyjątkiem Jugosławii po 1948 roku i Albanii po 1961 roku) czynniki zewnętrzne były szczególnie istotne i decydujące o samym przywództwie (utrata zaufania do W. Gomułki w 1948 roku, I. Nagya w 1956 roku czy A. Dubčeka w 1968 roku).

Ważnym elementem naszej analizy politologicznej było ukazanie specyfiki polskiego przywództwa politycznego z okresu Polski Ludowej. Jedną z cech charakterystycznych dla polskiego systemu społeczno-politycznego PRL związana była z częstymi (szczególnie na tle innych państw bloku) kryzysami, zakłócającymi konsolidację ówczesnego systemu władzy. W analizowanym okresie funkcjonowało siedmiu liderów partyjnych, co stanowi najwyższy wynik spośród analizowanych państw i świadczy o najmniejszej stabilizacji zarówno systemu politycznego, jak i systemu władzy. Każdy z liderów partyjnych i państwowych (począwszy od B. Bieruta i W. Gomułki do M.F. Rakowskiego) prezentował inny model przywództwa, posiadał inne cechy osobowe, jak również funkcjonował w odmiennych uwarunkowaniach wewnątrzpartyjnych. Pewne cechy przywództwa politycznego w Polsce Ludowej pozostawały jednak wspólne z innymi państwami demokracji ludowej, tym bardziej że wynikały z istoty ówczesnego systemu władzy (niedemokratyczny model, dominująca rola instancji partyjnych, centralizm demokratyczny oraz upaństwowiona gospodarka narodowa).

BIBLIOGRAFIA

Konstytucja Ludowej Republiki Bułgarii, red. E. Gdulewicz, Wrocław 1979.

Konstytucja Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii, red. J. Ciemniewski, Wrocław 1975.

Konstytucja Socjalistycznej Republiki Rumunii, red. W. Sokolewicz, J. Zakrzewska, Wrocław 1978.

Konstytucja Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Warszawa 1977.

Konstytucje europejskich państw socjalistycznych, red. A. Burda, Wrocław 1967.

Nowe konstytucje państw europejskich, red. L. Gelberg, Warszawa 1949.

Bankowicz M., *Transformacja konstytucyjnych systemów władzy państwowej w Europie Środkowej*, Kraków 2010.

Bartoszewicz H., *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej 1944-1948*, Warszawa 1999.

Beck C. [i in.], *Comparative Communist Political Leadership*, New York 1973.

Bethell N., *Gomułka. His Poland and His Communism*, London 1969.

Biernat T., *Józef Piłsudski – Lech Wałęsa. Paradoks charyzmatycznego przywództwa*, Toruń 2000.

Brzeziński Z., *Jedność czy konflikty*, Londyn 1964.

Buczek R., *Stanisław Mikołajczyk*, t. 1-2, Toronto 1996.

Bujak W., *Historia Stronnictwa Pracy 1937-1946-1950*, Warszawa 1988.

Burakowski A., *Geniusz Karpat. Dyktatura Nicolae Ceaușescu 1965-1989*, Warszawa 2008.

Calvocoressi P., *Polityka międzynarodowa po 1945 roku*, Warszawa 2010.

- Câmpeanu P., *Ceaușescu. Lata odliczane wstecz*, przeł. H. Mirska-Lasota, Warszawa 2003.
- Čavoški K., *Tito. Tehnologija vlasti*, Beograd 1990.
- Cet étrange post-communisme. Rupture et transitions en Europe centrale et orientale*, red. G. Mink, J.Ch. Szurek, Paris 1992.
- Communism in Eastern Europe*, red. T. Rakowska-Harmstone, Bloomington–London 1979.
- Crampton R.J., *The Balkans since the Second World War*, London–New York 2013.
- Czechoslovakia 1918-88. Seventy Years from Independence*, red. H. Gordon Skilling, Oxford 1991.
- Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa*, red. W. Weidenfeld, Gütersloh 1995.
- Dubček A., *Nadzieja umrze ostatnia. Ze wspomnień*, przeł. P. Godlewski, Warszawa 1995.
- Dudek A., Marszałkowski T., *Walki uliczne w PRL 1956-1989*, Kraków 1999.
- Dudek A., Zblewski Z., *Utopia nad Wisłą. Historia Peerelu*, Warszawa–Bielsko-Biała 2008.
- Eastern Europe. Political Crisis and Legitimation*, red. P. Lewis, London–Sydney 1984.
- Eisler J., „Polskie miesiące” czyli kryzys(y) w PRL, Warszawa 2008.
- Eisler J., *Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*, Warszawa 2014.
- Elity polityczne w Polsce*, red. K. Pałeczki, Warszawa 1992.
- Fejtő F., *Europa Wschodnia po śmierci Stalina. Historia krajów demokracji ludowej 1953-1973*, Wrocław 1988 (wydanie podziemne).
- Friedrich C.J., Brzeziński Z., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Boston 1965.
- Friszke A., *Polska. Losy państwa i narodu 1939-1989*, Warszawa 2003.
- Gajdziński P., *Gierek. Człowiek z węgla*, Poznań 2014.
- Gajdziński P., *Gomułka. Dyktatura ciemniaków*, Poznań 2017.
- Gough R., *A Good Comrade. János Kádár. Communism and Hungary*, London 2006.
- Hartliński M., *Przywództwo polityczne. Wprowadzenie*, Olsztyn 2012.
- Heller M., Niekritz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Radzieckiego od 1917 roku do naszych czasów*, przeł. A. Mietkowski, Londyn 1988.
- Hermann M.G., *Elementy przywództwa*, przeł. J. Szczupaczyński, [w:] *Władza i społeczeństwo*, t. 2, oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1998.
- Holzer J., *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012.
- Holzer J., *Komunizm w Europie. Dzieje ruchu i systemu władzy*, Warszawa 2000.
- Ionescu Gh., *Communism in Romania 1944-1962*, London–New York–Toronto 1964.
- Ionescu Gh., *Comparative Communist Politics*, London 1972.
- Jeziński M., *Język przemówień politycznych generała Wojciecha Jaruzelskiego w okresie stanu wojennego*, Toruń 2009.
- Jirásek Z., Małkiewicz A., *Polska i Czechosłowacja w dobie stalinizmu (1948-1956)*, Warszawa 2005.
- Karpiński J., *Polska po przejściach*, Lublin 2003.
- Karpiński J., *Ustrój komunistyczny w Polsce*, Londyn 1985.
- Kersten K., *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948*, Poznań 1990.
- Kindziuk M., *Kardynał Józef Glemp. Ostatni taki prymas*, Warszawa 2010.
- Kovrig B., *Communism in Hungary. From Kun to Kádár. Histories of Ruling Communist Parties*, Stanford 1979.
- Kowal P., Cieślak M., *Jaruzelski. Życie paradoksalne*, Kraków 2015.

- Kukulka J., *Historia współczesnych stosunków międzynarodowych 1945-2000*, Warszawa 2007.
- Lipiński P., *Gomułka. Władzy nie oddamy*, Wołowiec 2019.
- Maćków J., *Communism and Its Transformation in Europe and Russia*, Warszawa 2021.
- Micewski A., *Kardynał Wyszyński. Prymas i mąż stanu*, Paryż 1982.
- Modzelewski – Werblan, *Polska Ludowa. Rozmawia Robert Walenciak*, Warszawa 2017.
- Moldawa T., *Konstytucyjne podstawy ustroju Polski Ludowej*, [w:] *Władza w PRL. Ludzie i mechanizmy*, red. K. Rokicki, R. Spalek, Warszawa 2011.
- The New Democracies in Eastern Europe*, red. S. Berglund, J. Dellenbrant, London 1991.
- Oseka P., „Nie wybierać na żywioł”. *Model zmiany na stanowisku I sekretarza KC PZPR*, [w:] *PRL. Trwanie i zmiana*, red. D. Stola, M. Zaremba, Warszawa 2003.
- Paczkowski A., *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 2007.
- Paczkowski A., *Strajki, bunt, manifestacje jako „polska droga” przez socjalizm*, Poznań 2003.
- Parzymies S., *Stosunki międzynarodowe w Europie 1945-2004*, Warszawa 2004.
- Pichoja R., *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945-1991*, przeł. M. Głuszkowski, P. Zemsał, Warszawa 2011.
- Pleszakow K., Zubok W., *Zimna wojna z za kulis Kremla. Od Stalina do Chruszczowa*, przeł. M. Koraszewska, Warszawa 1999.
- Political Legitimation in Communist States*, red. T. Rigby, F. Feher, New York 1982.
- Post-Communist Transition. Emerging Pluralism in Hungary*, red. A. Bozóki, A. Körösenyi, G. Schöpflin, London–New York 1992.
- Prażmowska A., *Władysław Gomułka*, Warszawa 2016.
- Przeperski M., *Mieczysław F. Rakowski. Biografia polityczna*, Warszawa 2021.
- Przybylski H., *Przełomy polityczne w Polsce Ludowej. Doświadczenia z lat 1956-1981*, Warszawa 1986.
- Rolicki J., *Edward Gierek. Życie i narodziny legendy*, Warszawa 2002.
- Roszkowski W.(A. Albert), *Historia Polski 1914-1990*, Warszawa 1991.
- Schöpflin G., *Politics in Eastern Europe 1945-1992*, Oxford–Cambridge 1998.
- Service R., *Towarzysze. Komunizm od początku do upadku. Historia zbrodniczej ideologii*, przeł. H. Szczerkowska, Kraków 2008.
- Seton-Watson R., *The East European revolution*, Boulder 1985.
- Seton-Watson R., *From Lenin to Khrushchev. The History of World Communism*, Boulder 1985.
- Sielski J., *Typologia podmiotów polityki ze względu na zasięg wpływu*, [w:] *Partie polityczne – przywództwo partyjne*, red. J. Sielski, M. Czerwiński, Toruń 2008.
- Skrzypek A., *Mechanizmy autonomii. Stosunki polsko-radzieckie 1956-1965*, Pułtusk–Warszawa 2005.
- Skrzypek A., *Mechanizmy klientelizmu. Stosunki polsko-radzieckie 1965-1989*, Pułtusk–Warszawa 2008.
- Skrzypek A., *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944-1957*, Pułtusk 2002.
- Smaga J., *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001.
- Soviet Union. A Country Study*, red. R.E. Zickel, Washington 1991.
- Sowa A.L., *Historia polityczna Polski 1944-1991*, Kraków 2011.
- Spalek R., *Komuniści przeciw komunistom. Poszukiwanie wroga wewnętrznego w kierownictwie partii komunistycznej w Polsce w latach 1948-1956*, Warszawa–Poznań 2014.

- Spalek R., *Na licencji Moskwy. Wokół Gomułki, Bermana i innych (1943-1970)*, Warszawa 2020.
- Staar R., *Communist Regimes in Eastern Europe*, Stanford 1982.
- Szymczak T., *Ewolucja instytucji prezydenta w socjalistycznym prawie państwowym*, Łódź 1976.
- Szymczak T., *Ustrój socjalistycznych państw Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej*, Łódź 1963.
- Tarkowski J., *Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym*, Warszawa 1994.
- Taubman W., *Chruszczow. Człowiek i epoka*, przeł. Ł. Witczak, Wrocław 2012.
- Tomaszewski J., *Europa Środkowo-Wschodnia 1944-1968. Powstanie, ewolucja i kryzys realnego socjalizmu*, Warszawa 1992.
- Wagner J., *Sternicy*, Warszawa 1995.
- Werblan A., *Stalinizm w Polsce*, Warszawa 2009.
- White S., Gardner J., Schöpflin G., Saich T., *Communist and Postcommunist Political Systems. An Introduction*, New York 1990.
- Wiatr J., *Przywództwo polityczne – studium politologiczne*, Łódź 2011.
- Wiatr J., *Socjologia wielkiej przemiany*, Warszawa 1999.
- Wolff R.L., *The Balkans in Our Time*, Cambridge–Massachusetts 1956.
- Wołkogonow D., *Siedmiu wodzów*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 1999.
- Wrona J., *System partyjny w Polsce 1944-1950*, Lublin 1995.
- Znepolski I. [i in.], *Bulgaria under Communism*, London–New York 2020.
- Zuba K., *Przywództwo w teorii nauk politycznych*, [w:] *Przywództwo polityczne. Teorie i rzeczywistość*, red. L. Rubisz, K. Zuba, Toruń 2004.
- Żaryn J., *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944-1989)*, Warszawa 2003.
- Żukiewicz P., *Przywództwo labilne. Mechanizm powrotu do władzy w świetle teorii przywództwa politycznego*, Wrocław–Poznań 2012.

Jacek WOJNICKI – profesor nauk społecznych, naukowo związany z Uniwersytetem Warszawskim, Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych. Od lipca 2019 roku kierownik Katedry Systemów Politycznych. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół zagadnień systemów politycznych i administracyjnych państw Europy, postkomunistycznej transformacji systemowej w regionie Europy Środkowej i Wschodniej. Ostatnie publikacje: *Najnowsze dzieje Polski 1989-2002. Wybór dokumentów społeczno-politycznych* [współredaktor naukowy], Warszawa 2021; *100 lat relacji dyplomatycznych między Polską a Bułgarią. Aspekty polityczne, społeczno-gospodarcze i kulturowe* [współredaktor naukowy], Warszawa–Pułtusk 2019; *Tendencje niedemokratyczne w systemach politycznych państw Europy*, „Studia Politologiczne” 2018, vol. 47 [współredaktor naukowy], Warszawa 2018; *Europa Środkowa a Bałkany. Determinanty i ograniczenia przemian* [współredaktor naukowy], Warszawa 2016.